

Павло Содомора

Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, Україна

МЕТАФІЗИЧНІ ТЕРМІНИ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В ПЕРЕКЛАДНІЙ ЛІТЕРАТУРІ (на матеріалі термінів *esse, accidentia, substantia*)

Розглядається значення метафізичних термінів «субстанція», «акциденція» та ін. і пропонуються лексеми «підстава», «припадковість» і т.д. як їх українські відповідники. Наводяться відповідні місця тексту «Суми теології» св. Томи з Аквіну, а також подається їх український переклад. Наводяться деякі аргументи такого відтворення лексем. Розглядаються витоки і подальший розвиток питання підстави та припадковості через призму поняття буття.

1 Буття у собі та буття у чомусь іншому

Основна проблема, що виникає при перекладі «Суми теології», – відтворення схоластичних термінів. Усі терміни умовно можна поділити на дві групи: терміни в абсолютному їх значенні та напівтерміни. Щодо відтворення термінів, то у цьому питанні важливе дотримання «золотої середини». Неможливо усі без винятку терміни подати транскрибованими латинськими словами: адже тоді потрібно буде перекладати українською мовою лише сполучники; також неможливо повністю відмежуватися від латинських слів. Тому при роботі з латиномовними текстами доволі часто прийняте калькування; з іншого боку, транслітерація не завжди працює як ефективний спосіб відтворення схоластичних термінів українською мовою. З уваги на це, не прагнемо поставити крапку у цьому питанні, а лише розгорнути дискусію.

Перше, що потрапляє у сприйняття розуму – буття, друге – заперечення буття, як твердить Тома. Буття, у свою чергу, поділяється на буття, що залежить від нашого мислення, та буття, що не залежить від нього (*ens rationis – ens reale*). Остаточо встановив цю різницю Дж. Пуансо, продовживши доктрину Томи про буття як перше пізнаване (*primum cognitum*). Відповідно, далі *ens reale* поділяється на підставовість та припадковість (*substantia – accidentia*), а *ens rationis* поділяється на заперечення та стосунок (*negatio – relatio*). Вчення про підставовість та припадковість стосується природної філософії. Припадкове та підставове буття, іншими словами, можна назвати «буттям у собі» (*esse in se*) та «буттям у чомусь іншому» (*esse in alio*).

Пуансо, пояснюючи різницю між підставовістю та припадковістю, має на увазі, що цю різницю потрібно сприймати по-різному: кожне утримує існування поза причинами – припадковість утримує існування, що залежить від існування у чомусь іншому, а підстава утримує існування без такої залежності, однак це не означає, що вона вільна від будь-якої іншої залежності.

Латинський термін «*accidentia*» за бажанням можна подавати або транслітерацією (акциденція), або калькуванням – «припадковість». Термін «припадковість» утворений способом калькування (структурно-морфологічна калька) латинського терміна *accidentia* – припадковість. Знову ж, і в цьому випадку абсолютну перевагу важко надати якомусь одному відповідникові. «Припадковість» є морфологічною калькою лексеми оригіналу. Граматично лексеми не збігаються, оскільки латинське «*accidens*» – це форма множини середнього роду дієприкметника, а українська калькована лексема «припадковість» є іменником. До того ж лексема «припадковість» проводить хоча й незначну, все-таки небажану аналогію з клінічним терміном.

Окрім того, лексема не має статусу терміна у філософській термінології. Транслітерована лексема, «акциденція», в українській мові також видозмінює свою граматичну форму – стає іменником жіночого роду однини, втрачаючи множину. Однак це пов'язано із мовними особливостями: далеко не завжди лексема іншомовного походження зберігає у цільовій мові свою граматичну структуру, навіть частково. До того ж «акциденція» – філософський термін, не завжди зрозумілий широкому колу читачів. А твір Томи, як видно із Прологу, спрямовується саме до широкого кола читачів.

Усі ці деталі, про які йдеться, а саме – граматична форма та її значення, семантичне наповнення терміна, додаткові семи, що привносяться при відтворенні терміна цільовою мовою, складають експлікативний компонент термінолексеми, завдяки якому термін набуває значення терміна у контексті твору. Тобто необхідною умовою при перекладі є відтворення якщо не всіх, то принаймні великої кількості цих деталей (сем) для того, щоб лексема функціонувала як термін у тексті перекладу.

Семантичне наповнення терміна у випадку відтворення транслітерацією (акциденція) зберігається частково завдяки внесенню семи «незвичність» у текст перекладу. Однак цього не завжди буде достатньо, а подекуди це буде й перешкодою для прочитання періоду тексту, оскільки термін вживається досить часто. Окрім того, відтворюючи один термін транслітерацією, слід відтворювати аналогічно й інші, аби не було дисонансу у термінологічній канві українського тексту. Особливої ваги ця теза набуває тоді, коли йдеться про корелятивні терміни. При відтворенні калькуванням (припадковість) семантичне наповнення відтворюється частково завдяки відносній зрозумілості самої лексеми, що відслідковується завдяки спільнокореневим словам, однак все-таки це слово у повсякденній лексиці не зустрічається.

Щодо відтворення цього терміна в іншомовних перекладах, спостерігаємо різні підходи до проблеми. У польському перекладі маємо «przypadlost», в англійському – «accidence». Принципи відтворення цього терміна узгоджуються із принципами відтворення інших термінів: визначаються ці принципи загальною тенденцією формування філософської термінології у різних мовах.

Тут зустрічаємося із поняттям національної ідентифікації у перекладі: ряд термінів при відповідно підібраному способі перекладу несуть у собі яскравий колорит національної мови завдяки використанню морфем цільового походження. Такий приклад маємо на матеріалі терміна «припадковість – акциденція»: перший варіант перекладу національно ідентифікується, тоді коли другий варіант містить у собі, можна сказати, інтернаціональний компонент, позбавлений конкретної національної прив'язаності. Під час аналізу терміносистеми стає очевидним, що метод транслітерації сприяє «інтернаціоналізації» лексем, тоді як метод калькування, навпаки, сприяє національній ідентифікації термінолексеми, і в кінцевому результаті – перекладу загалом.

Значення терміна у Томи збігається з аристотелівським. Вперше термін зустрічається у питаннях 1 та 3 у зіставленні з терміном «substantia». При цьому подано посилання на «Фізику» Аристотеля щодо розрізнення між цими термінами (ST I, 1, 3): «Підстава ні для чого не може бути припадковістю»¹. Із цього уривка видно зміст, який вкладає Тома у цей термін, і що можна протиставити до цього терміна, тобто – «підстава». В інших розділах (ST I, 1, 6) цей термін зіставлено із терміном «сутність» (essentia), у розділі 10 – із терміном «підмет» (subjectum). Усі ці терміни, що вживаються як протилежні до «акциденції», стосуються сталої частини означуваної речі – підстава, сутність, підмет. Припадковість, чи акциденція, долучається до вже сталої частини.

Так, у визначенні людини насамперед присутнє те, без чого її неможливо назвати людиною – тобто істота, наділена розумом. Усі інші риси чи ознаки людини існують у

¹ «Substantia enim nulli est accidens».

ній не в такий самий спосіб. Усі додаткові ознаки людини виражаються одномоментно: людина повинна мати певний вигляд та колір, повинна займати певне місце у просторі й часі. Термін «підстава» закладено в основу цих додаткових означень, які називаються «акцидентами», чи випадковостями. Тобто вони можуть змінюватися, а основа залишається тією ж. Тому в межах нашого досвіду не існує підстави без випадковості, однак усі випадковості стосуються чи належать до підстави, а не навпаки. Часто Тома наводить для ілюстрації приклади будови речень – як-от підмет та другорядні члени. Тому те, що не належить до сутності чи підстави як такої, що до неї додається, те і є випадковістю, що до неї стосується. Аль-Фарабі говорить, що існування не є сталим, а є додатковою випадковістю [1]; Тома, йдучи за Аверроесом, приписує Авіценні доктрину випадкової (*accidentalis*) природи існування. Існування приймають як властивість сутності, і тому воно не є сутністю, а є випадковістю. Оскільки існує дев'ять категорій випадковості, й усі вони існують у різний спосіб, тому існування не може бути спільним для різних категорій випадковості, і ще менше – спільним для випадковості та підстави. Це Тома називає аналогією, Алгазель – амбівалентністю. Тому неможливо ототожнювати буття із сутністю без визнання сутності як випадковості, і через це й Алгазель стверджує, що буття належить до порядку випадковостей [2].

2 Два значення випадковості

Щодо терміна «*accidentia*» Р. Шульц [3] подає такі значення: *Sich ereignend, vorkommend, Ereignis, Vorkommnis, Vorfall*. Синонімом до терміна є *predicatum*, корелятивним терміном – *substantia*: (ST I, 77, 1): «випадковість відрізняється від підстави, оскільки у її природі закладено існувати у чомусь»¹.

Термін походить від Аристотеля і має два основні значення. У першому значенні – це якість, яка не є сутнісною в речі, як-от бути музикантом для людини, але бути істотою. Однак які саме якості (*qualitas, proprietas*) є не випадковими, а сутнісними (*essentialis-accidentalis*), – контрверсійне питання у сучасній філософії. У другому, головному, значенні термін вживається у сенсі дозволяння випадку та причиновості співіснувати: копаючи фундамент, знайшли скарб. Тобто копання не було випадковістю, а було нею знаходження скарбу чи ще чогось там, адже копали не для того, щоб знайти скарб, а для того, щоб викопати фундамент. Відповідно, події, які є випадковими під одним оглядом, є визначені під іншим.

У нефілософському контексті термін зазвичай позначає негативні дії, тобто має зовсім інше значення [4]: головню, термін позначає щось таке, що додається, або випадок, подію, інцидент. Тобто щось таке, що у своєму існуванні залежить від чогось іншого, аніж його власний підмет (*subjectum*), одне із дев'яти предикаментів (категорій), протилежність до підстави, непідставове; щось таке, що належить до речі, однак розташоване поза її сутністю, протилежне до властивості (*proprium*); у природі випадковості закладено існувати у чомусь іншому [5].

Випадковість ніколи не перевищує свій підмет і не виходить за його межі, а також не може слугувати іншій випадковості за підмет. Випадковості не існує без підстави (*substantia*), але підстава може існувати без випадковості, хоча таким є тільки Бог. Випадковістю є те, що існує попри сутність. Якщо випадковість має своє власне буття, то термін «буття» (*esse*) у стосунку до неї повинен мати дещо інше значення, аніж тоді, коли йдеться про підставу, адже про такі речі не можна говорити однозначно (*univocum*). У цьому випадку буття розуміється як підставове буття, або як квазі-підставове буття, або не як буття взагалі [6].

¹ «*Si accidens accipiat, secundum quod dividitur contra substantiam; accidentis enim esse est inesse*».

Тома використовує термін *esse* у різних значеннях, і тому не слід завжди сприймати, що Тома, говорячи про *esse*, завжди має на думці підставову дію власне підстави. Але не можна говорити, що випадковості мають буття, адже це було б рівноцінно до того, як говорити, що випадковості є підставами. Однак, якщо випадковості можуть мати якесь квазі-підставове буття, то зовсім можливо, що вони мають буття в якомусь іншому значенні.

Якщо питаємо, чи випадковості мають своє власне буття, передбачаючи однозначне (*univocum*) значення буття, і це значення таке ж, як у підставового буття, то є дві відповіді на це питання: або випадковості мають таке буття, згідно з твердженнями Томи, і тому скінченна річ буде чисто фрагментарним зібранням підстави із додаванням якоїсь кількості квазіпідставових буттів, хоча й без підставової єдності, або ж випадковості не мають такого буття. У другому випадку вони будуть взагалі нічим, або ж будуть буттєво (*entativae*) зливатися з підставою, поділяючи її буття. Останнє положення є позицією сучасних коментаторів.

Постає питання, чи існування випадковості є випадковістю, доданою до іншої випадковості, а також чи підстава, що існує сама собою, є буттям лише випадковим. Попри те, все, що існує само собою, є необхідним, а тому й простим. І якщо існування додається до підстави як випадковість, то підстава буде укладеною, а тому й абсолютно можливою. Буття, що не є більше необхідним, не є більше підставою. Якщо так міркувати, то доктрина Авіценни провадить до неможливостей. Існування є співпідставовим із підставою, про що говорив Аверроес, і тут він мав рацію.

До речі, у латинській мові – точна калька грецького терміна, який використовує Аристотель – *symbebekos*. Відповідно, це дає додаткові бали на користь українського варіанта – випадковість. Способи, якими відтворювали термін латинською мовою, абсолютно такі самі, що їх використовуємо для відтворення латинського терміна українською мовою. Важко собі уявити, що Тома використовував би транслітерацію грецького терміна [7].

3 Значення терміна «підстава»

Щодо корелятива випадковості, терміна «підстава» (*substantia*), існують три можливі його значення, як бачимо у «Метафізиці» Аристотеля. *Substantia* (гр. *ousia*) часто вживається як неподільна річ, приміром «цей» кінь чи «ця» особа. Аристотель називає це першою підставою. Також підстава може означати вид чи клас, до якого належить неподільна річ. У такому випадку підстава означатиме «людськість» чи «кінськість». Аристотель називає це вторинною підставою. До того ж ніхто з Отців Церкви не використовував поняття однієї підстави у значенні однієї неподільної речі. Атанасій та Оріген часто говорять про єдність підстави як про єдність типу чи виду, тобто у значенні Аристотелевої вторинної підстави. Василій використовує аналогію трьох людей, які наділені людськістю, для демонстрування єдності та вирізнення між Отцем, Сином та Святим Духом [6]. Ця інтерпретація підстави Отця не є первинною, хоча вона й існує поряд із іншим використанням терміна «субстанція», яке стосується не Аристотелевої первинної чи вторинної підстави, а «*hurokeimenon*» стоїків, загальної матеріальної основи. «Матеріальний» означає не те, що є тілесним чи фізичним, а те, із чого щось зроблене.

Приклад про три статуї чи три монети, які виготовлені з тієї ж бронзи, підтримує аналогію Василя із трьома людьми. Однак у такому випадку бронза Бога повинна бути неперервною. Прикладом цього може бути тризуб: матеріал, з якого зроблено тризуб, є загальним субстратом та передбачає єдність підстави для трьох зубів.

У патристичній традиції використовувався латинський термін «*persona*» та його грецький еквівалент «*prosopon*», а також «*hypostasis*» для означення триєдності Трійці. Щодо самих лексем, чи, скажімо, знаків, які позначають одне й те саме поняття у

латинській та грецькій мові, тобто *persona* – *prosopon*, то вони утворені від абсолютно різних понять. Грецька лексема, за своєю етимологією, має у своїй основі поняття зору та бачення (*opsis*), натомість етимологія латинської лексеми засновується на поняттях звуку та звучання (*sonare*).

Як частковий синонім до знаку «персона» часто зустрічаємо термін «гіпостазис». Говориться, що Отець, Син та Святий Дух є трьома гіпостазисами (*personae*) у єдиній підставі (*ousia*). Зрештою, поняття «особа» у стосунку до Божих осіб має зовсім інше значення, аніж те, яке воно має у сучасному значенні (тобто людське буття). Друге значення цього сучасного терміна – «сам», чи «центр свідомості», не є первинним значенням терміна. Тритеїстична концепція Трійці, що має на увазі при використанні терміна «особа», тобто «центр свідомості», не передбачена в оригінальному значенні термінів «*persona*», «*prosopon*», «*hypostasis*». Існує багато можливих значень для цих термінів, і тому часто виникає необхідність конкретизувати їх значення у тексті перекладу введенням додаткових конкретизуючих лексем. Причому грецьке, латинське та українське слово не можуть вважатися повними відповідниками один для одного, оскільки кожне з них має свої власні значення, яких не мають інші.

Первинно слова «*persona*», «*prosopon*» означали акторську маску, і тому ці терміни використовуються зі значенням «вирізняюча характеристика», тобто значенням, що притаманне первинному призначенню самого предмета (маска). Однак вони мають ще одне значення – «реальні неподільні буття». Такий же ряд значень має термін «*hypostasis*» – від св. Василя (спосіб існування, подібно до «вирізняючої характеристики») і до Оригена («реальне неподільне буття»), подібно до сучасного розуміння особи.

Щодо подальшого розвитку цих термінів у європейській філософії, то згадаймо слова Лейбніца, що правильне розуміння підстави є ключем до філософії, а також Канта, що підстава є вищим і першим началом (*principium*) природи, який єдиний оберігає єдність досвіду. Передумовою (*praesuppositio*) усього речового, тобто реального, є буття. Начало буття подає ґрунт для розрізнення підстави та атрибута (ознаки): атрибут існує лише у підставі або через підставу, у якій він міститься (*inhaerens*). Поняття підстави виникає у досвіді як те, що існує у собі (*ousia; ens in se subsistens*). Ще одне значення підстави – як підмет випадковості (*hypokeimenon*). Онтологічно останнім є той, хто має фундаментальнішу важливість, і тому існування у собі є абсолютною досконалістю підстави, а відносною (*relativa*) досконалістю є підтримування випадковості [8].

Метафізика має справу із буттям у самому собі, а не у його емпіричній щосності (*quidditas*)¹. Підстава може бути осмисленою лише завдяки формі, і є найстійкішою ознакою, що існує протягом усіх змін явища, і вона є однією із найважливіших категорій.

Thomas Lexicon подає такі значення терміна «субстанція»: *Unterstehendes, Unterstand, Unterlage, Grundlage, Träger*, а також подає ряд синонімів цього терміна – *hypostasis, subjectum, suppositum* (ST I, 29, 1): «можна сказати, що субстанція приймається загально, однак поділяється на першу й другу»²; термін «субстанція» приймається від «підстави» (*nomen enim substantiae imponitur a substando*). Бачимо, що в німецькій мові термін перекладено калькуванням, тобто аналогічно до українського варіанта «підстава». Якщо говорити про подальший розвиток цього терміна у мовах та філософії, то слід звернути увагу на те, що латинське «*substantia*», що є калькою грецького «*hypostasis*», в українській мові має свою кальку – «підстава», що має деякі спільні семи із грецькою та латинською лексемою, а в англійській мові маємо лексему «*understanding*», яка також є калькою латинського (відповідно і грецького знака), чи «семи», однак має значення, яке відрізняється від головного набору сем латинської та грецької лексеми: значення «розуміння» присутнє лише на периферійному плані вихідних лексем.

¹ Англійський відповідник для терміна – «*suchness*».

² «*Melius dicendum est, quod substantia accipitur communiter, prout dividitur per primam et secundam*».

ЛІТЕРАТУРА

1. Djemil Saliba. Etude sur la metaphysique d'Avicenne / Djemil Saliba. – Paris : Presses Universitaires, 1984. – 128 p.
2. Muckle J.C.S.B. Algazel's Metaphysics, A Medieval Translation / Muckle J.C.S.B. – Toronto : St. Michael's College, 1933.
3. Schutz L. Thomas – Lexicon / Schutz L. – Paderborn, 1895.
4. The Oxford companion to philosophy / ed. by T. Honderich. – Oxford, 1995. – 1010 p.
5. Deferrari R. A lexicon of St. Thomas Aquinas / Deferrari R. – Baltimore, 1949. – 1185 p.
6. Brown B.F. Accidental being: a study in the metaphysics of St. Thomas Aquinas / Brown B.F. – N.Y., London : University press of America, 1985. – 424 p.
7. Sodomora P. Synonyms and Identity of Denotation: a Problem in the Semiotics of Translation / P. Sodomora // Semiotics. – Houston : University of St. Thomas, 2009. – P. 75.
8. Encyclopaedia of Religion and Ethics / ed. by J. Hastings. – N.Y. – Vol. 1-13.
9. Wippel F. The Metaphysical Thought of Thomas Aquinas: From Finite Being to Uncreated Being / Wippel F. – Washington : Catholic University of America Press, 2000. – 630 p.
10. Gilson E. The Christian Philosophy of St. Thomas Aquinas / Gilson E. – New York : Random house, 1966. – 502 p.

Павло Содомора

**Метафізическіе терміны і іх отображэнне в пераводной літэратурэ
(на матэрыяле тэрмінов *esse*, *accidentia*, *substantia*)**

Рассматривается значение метафизических терминов «субстанция», «акциденция» и др. Предлагаются термины «пидстава», «припадковость» как их украинские эквиваленты. Приводятся соответственные места текста «Суммы теологии» св. Тома Аквинского, а также подается их украинский перевод. Приводятся некоторые аргументы перевода лексем. Рассматриваются истоки и дальнейшее развитие вопроса субстанции и акциденции с точки зрения понятия бытия.

Pavlo Sodomora

Metaphysical Terms and their Use in Translations

The meaning of metaphysical terms “substance”, “accidence”, ect. is discussed and their Ukrainian equivalents “pidstava”, “prypadkovist”, ect. are suggested. Certain quotations from the text “Summa Theologia” by Thomas Aquinas are cited and their Ukrainian translation is provided as well. Some arguments concerning reproduction of these terms are given here. The sources and further development of the concepts of substance and accidence according to the notion of existence are considered.

Стаття надійшла до редакції 19.09.2011.